

הגיאוגרף בשירות התכנון הפיזי הצבאי בישראל

צה"ל ומערכת הביטחון שולטים - ישירות או בעקיפין - על כ-50% משטחי ישראל ללא יהודה, שומרון וחבל עזה. הצורך האפשרי בנסיגות נוספות כחלק מתהליך השלום והגידול המתמיד באוכלוסייה חושף את מערכת הביטחון ללחצים הולכים וגדלים לוותר על משאבי קרקע שבידיה. כאן נכנסת לתמונה מערכת התכנון הפיזי הצבאי, שמנסה לתמך בין כל הצרכים, כך שגם הצבא יוכל להמשיך לתפקד, וגם פיתוחה של המערכת האזרחית לא ייפגע

עמרים אורן

1988-1996 במספר תפקידים בענף תשתית ופריסה באגף התכנון במטה הכללי של צה"ל.

שטח ומרחב צבאיים

צה"ל זקוק לשטחים עבור מגוון רחב מאוד של צרכים: קיום כוונות, שמירה על כשירות מבצעית, אחסון אמצעי הלחימה, פריסת מתקנים, מפקדות ומערכות להתרעה, לשליטה ולבקרה, פיתוח אמצעי לחימה חדשים, שמירה על הביטחון השוטף, ניהול חיי שגרה.

מרבית השטחים המוחזקים כיום על-

ידי צה"ל משמשים לאימונים, והם סגורים או מוגבלים לשימוש אזרחי על-פי תקנות ההגנה לשעת חירום. חלק אחר מהשטחים שבידי צה"ל מיועד למתקנים - מרביתם גדולים ו"זוללי שטח". המתקנים פזורים על פני המדינה כולה - רבים מהם באזורי ביקוש לקרקע ולבנייה אזרחית. רבים מהמתקנים ומשטחי האימונים מטילים מגבלות בנייה ופיתוח על סביבתם, ואחרים - בשל מיקומם - יוצרים בעיות של איכות סביבה או מונעים פתרון בעיות מעין אלה.

סגירת השטחים הרבים, מניעת השימוש בהם ואיסור הכניסה אליהם פוגעים בתחושת המרחב הפתוח עד כדי יצירת תחושה של "מחנק" לפחות בקרב חלק מהציבור בארץ. אומנם רבים משטחי האימונים - בעיקר בנגב - הוכרו כשמורות טבע, אולם השמורות האלה אינן פתוחות לציבור, חוץ מאשר בעונות הטוילים בחגים, עת צה"ל מפסיק באופן יזום את אימוניו בהן.

השטחים הראשונים שהועמדו לרשות צה"ל היו מחנות

משאב הקרקע של ישראל הוא מצומצם ביותר, ומאז קום המדינה מתנהל מאבק עז בין גורמים שונים באשר לשימושים שיש לעשות במשאב הזה. מצד אחד ישנו הצורך הקיומי לפרוס צבא גדול, שיהיה מוכן כל הזמן למלחמה כוללת ולביצוע משימות של ביטחון שוטף לאורך הגבולות, ומצד אחר צריכה אותה הקרקע לשמש גם לשורה ארוכה של צרכים אזרחיים: קליטת עולים, פיזור ההתיישבות, בניית תשתית כלכלית ענפה, פיתוח החקלאות ושימור ערכי נוף וטבע. הצבא הוא צרכן מרכזי של משאבי קרקע: מחצית משטח

המדינה - ללא יהודה שומרון ורצועת עזה - משמשת כיום את צורכי מערכת הביטחון וצה"ל. מדובר בשטח של יותר מ-10 מיליון דונם! צה"ל משתמש בשטחים האלה לאימונים, לניסויים ולהחזקתה של תשתית פיזית נרחבת. התשתית הזאת אף מטילה לעיתים הגבלות בנייה על סביבתה האזרחית

הקרובה.¹ נוסף על כך שטחים רבים באזורים המיושבים ובשטחים הפתוחים, שאינם מוגדרים כשטחים שברשות צה"ל, ישמשו אותו לפריסה ולהיערכות בשעת חירום.

מטרת המאמר הזה היא להציג את שירותו של הגיאוגרף במערכת התכנון הצבאי הפיזי לאור צרכיה של המערכת הצבאית לשטח ולמרחב ולאור אילוציה מול המערכת האזרחית, כפי שעולה מניסיונו של המחבר בעת ששירת בשנים

**מחצית משטח המדינה -
ללא יהודה שומרון
ורצועת עזה - משמשת
כיום את צורכי מערכת
הביטחון וצה"ל**

דוקטורנט בנושא
צבא ומרחב

הצבא הבריטי. מאוחר יותר הוקצו השטחים על סמך תהליכים פנימיים שהתרחשו בצה"ל (שינויים ארגוניים, קליטת אמצעי לחימה חדשים ושינויים טכנולוגיים) ועל סמך תהליכים שהם חיצוניים לו (הסדרים מדיניים והתפתחות המגזר האזרחי). תהליכים אלה קבעו גם את השפעתו של הצבא על מרחב המדינה באזורים השונים (צפון, מרכז, דרום), בחלקים השונים (מרכז ופריפריה) ובסוגי השטח למיניהם (שטחים מיושבים, עירוניים וכפריים והשטחים הפתוחים). ההיסטוריה הנדל"נית של צה"ל עברה במהלך השנים שינויים רבים, כפי שניתן ללמוד מהטבלה שלהלן:

באופן כללי ניתן לזהות שני סוגים של אחזקת שטח על-ידי הצבא: האחד אחזקה פיזית של השטח, שנועדה לקיום התשתית הצבאית הפיזית; האחר, שימוש בשטח למטרות שונות, שאינן מחייבות את אחזקתו הפיזית כל הזמן. על אלה ניתן להוסיף גם את ההגבלות המוטלות על שטחים אזרחיים בשל קרבתם למתקנים של הצבא. התשתיות הפיזיות של הצבא כוללות מחנות ובסיסים (לאכסון כוחות ומפקדות, לבסיסי הדרכה ואימונים, למחסנים, למרכזים לוגיסטיים ולמפעלים לשיקום ולייצור של אמצעי לחימה), שדות תעופה ומתקני אוויריה, נמלים

שלב	זמן ומרחב	אבני דרך ומאפיינים
מלחמת העצמאות	מראשית המלחמה, לאחר ההחלטה על חלוקת הארץ, ועד הסכמי שביתת הנשק.	הקמת צה"ל וקביעת תחומי המדינה.
"ישראל הקטנה"	ממלחמת העצמאות ועד מלחמת ששת הימים. גבולות המדינה הם גבולות שביתת הנשק.	צה"ל במתכונתו החדשה (גרעין סדיר ומערך מילואים) ומבוסס על חיל רגלים. התעצמות תוך הישענות על השריון, על חיל האוויר ועל מערך המודיעין. התמודדות עם בעיות ביטחון שוטף - בראש ובראשונה הסתננות. מאבק צבאי - בעיקר עם סוריה - על מקורות המים. השפעה על תכנון ההתיישבות בספר וקיום נוכחות ליישוב הגבול עד לביסוסה של ההתיישבות. קיום ממשל צבאי ביישובים הערביים שנכבשו ב-1948.
"ישראל הגדולה"	ממלחמת ששת הימים ועד סוף שנות ה-70 לאחר חוזה השלום עם מצרים.	יציאה למרחבים חדשים (סיני, יהודה ושומרון ורמת הגולן). ניהול לחימה נגד פעילות חבלנית מכיוון ירדן, מלחמת ההתשה בסיני, והמאבק בטרור עד מלחמת יום הכיפורים. ההיערכות עם הפסקת האש במלחמת יום הכיפורים. הפריסה לאחר הסכמי הפרדה עם סוריה (1974) ועם מצרים (1975). שיקום, התעצמות וגידול סדר הכוחות בעקבות מלחמת יום הכיפורים.
צמצום טריטוריאלי	ראשית שנות ה-80 עם תחילת ההסדרים המדיניים.	ההיערכות החדשה בעקבות פינוי סיני (1978-1982). היערכות ב"רצועת הביטחון" בלבנון והפריסה בצפון הגליל (1985-1986). ההיערכות ביהודה, שומרון ועזה בעקבות ההתקוממות בשטחים (1987-1991). שינויים ארגוניים פנימיים בתוך צה"ל בראשית שנות ה-90. שינויי פריסה שנבעו מהסכמי הביניים עם הפלסטינים (1994-1996). ההיערכות החדשה בעקבות היציאה הסופית של צה"ל מלבנון בשנת 2000. ההיערכות ביהודה, בשומרון, בחבל עזה ובמרחב התפר עם תחילת המאבק נגד הפלסטינים בסוף שנת 2000.

– גם לא מנקודת מבט של הגיאוגרפיה הצבאית הקלאסית. מעולם גם לא נחקרה השפעת הצרכים הטריטוריאליים של צה"ל על תכנונו ועל ארגונו של המרחב הפנים-ארצי. במילים אחרות: עד היום עדיין לא נבדקו במחקר אקדמי המשמעויות המרחביות והשלכות התכנוניות שיש לפריסה המרחבית של מתקני צה"ל ברחבי הארץ.

בהקשר הזה ראוי לציין כי אין הגדרה סטטוטורית מתאימה לשטחים שבשימוש הצבא. בתוכניות המתאר הארציות והמחוזיות מיועדים שטחי צה"ל לשימושים אזרחיים, ובכך טמונים קונפליקטים בין ייעודי הקרקע בתוכניות לבין השימושים בפועל שעושה בה צה"ל. גם הנושא הזה מעולם לא נחקר כהלכה.² נוסף על כך, גם מדיניות הקרקע והקצאתה למערכת הביטחון לא הועלתה

עד כה לדיון בשום מסגרת שעסקה בנושאים של מדיניות קרקעית, לרבות במועצת מקרקעי ישראל של מנהל מקרקעי ישראל, שהוא הגוף המרכזי בתכנון ובהקצאה של מקרקעין במדינה.

ניתן לסכם איפוא, שהמחקרים העוסקים בממד הגיאוגרפי של הביטחון הלאומי בישראל טרם בחנו באופן יסודי ושיטתי את ההיבטים השונים של היחסים בין הצבא לבין החברה והמדינה בכל הקשור להשפעתם על המרחב.

בספרות הכללית ניתן למצוא התייחסויות רבות לנושא של שימושים צבאיים בקרקעות, אך בכל התייחסויות האלה לא ניתן להצביע על תיאוריה או על מודלים רלוונטיים. יתר על כן, לא ניתן להצביע בספרות הכללית על איזושהי מתודולוגיה לדיון במקורות הביקוש לשטח צבאי בהקבלה לשימושי קרקע אזרחיים ולא על דרך קבלת ההחלטות על אופן תכנון של הקרקעות, הקצאתן וניהולן תוך התחרות עם המגזר האזרחי.

ניגודי עניין מרחבי בממשק האזרחי-צבאי

אחד הדברים המאפיינים את מפת הארץ הוא העדר התבדלות והפרדה בשימושי הקרקע הצבאיים והאזרחיים. שתי המערכות משולבות ומשתרגות זו בזו.

מאז קום המדינה לא גובשה מדיניות לאומית סדורה לפריסה מרחבית, המביאה לידי ביטוי את המציאות הביטחונית המיוחדת, שנוצרה עם החתימה על הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לבין שכנותיה, ושהשתנתה במהלך השנים. ככלל, לא הוטלו כל מגבלות על פריסה יישובית באזורי הארץ, ולא נקבעו סייגים להפרדה בין שימושי קרקע צבאיים ואזרחיים כנגזר מהאילוצים הביטחוניים. יחד עם

ומתקני צי, מתקני מודיעין וקשר, ביצורים ומכשולים, כבישים ודרכים, תשתיות אנרגיה ומים.

נוסף על השטחים שבהם מחזיק צה"ל, ישנם שטחים שמוחזקים על-ידי גופים ביטחוניים אחרים. אחדים מאותם גופים מחזיקים בשטחים רחבי ידיים – בעיקר התעשיות הביטחוניות, שלהן מפעלים גדולים ושטחי ניסויים. מבחינה סטטוטורית, מעמדם של השטחים האלה הוא כמעמדם של השטחים שבהם מחזיק צה"ל.

כאשר מדובר באחזקת שטח, מבחינים בין מרחב יבשתי, אווירי וימי. השימוש במרחב היבשתי כולל את שטחי האימונים ואת המטווחים הפתוחים, שטחי תמרונים (הנקבעים בדרך כלל אד-הוק), שטחי ניסויים לפיתוח אמצעי לחימה ותחמושת. המרחב האווירי כולל

את השטחים שמעליהם מתקיימים אימוני הטיסה, מטווחי אוויר-קרקע ופרוזדורי טיסה. המרחב הימי כולל "שטחים סגורים", נתיבי שיט ואזורי אימונים.

מרבית ההגבלות המוטלות על המערכת האזרחית הן בדרך כלל בקרבת התשתית הצבאית, ועיקרן מגבלות בנייה, אך קיימות גם מגבלות טיסה, מגבלות רעש ומגבלות של תאימות אלקטרומגנטית (בסמיכות למתקנים קורנים).

העיסוק בתכנון הפיזי של משאבי הקרקע מחייב גוף על, שתהיה לו היכולת לבחינה מערכתית כוללת, תוך מתן מענה הולם לצרכים הרבים והמגוונים. גוף זה צריך להתחשב בצורכי הצבא, אך במקביל אינו יכול להתעלם מהמשמעויות העשויות לנבוע מכך למגזר האזרחי. למעשה, לגוף התכנון הצבאי שתי פנים: כלפי המערכת האזרחית הוא מייצג את צורכי הצבא, ואילו כלפי המערכת הצבאית הוא מייצג את צורכי המערכת האזרחית.

במערכת התכנון הפיזי הצבאי יש

לרקע של הגיאוגרף יתרון ברור בניהול מערכת מסדר גודל כזה, הכוללת התמודדות יום-יומית רחבת היקף עם ממשקים בתוך המערכת הצבאית, אך גם עם התשתית האזרחית הסמוכה.

מצב המחקר בנושא

עד היום, למרות השפע המחקרי בהיבטים הגיאוגרפיים והגיאוגרפיים-מלחמתיים, לא נערך מחקר מקיף על הביקוש המרחבי של צה"ל ועל צרכיו לשטחים להיערכות, לתשתית ולפריסה.

שימושי הקרקע של צה"ל, הנובעים מיעדי הפריסה וההיערכות שלו, מעולם לא הועמדו במרכזו של שום מחקר

העיסוק בתכנון הפיזי של משאבי הקרקע מחייב גוף על, שתהיה לו היכולת לבחינה מערכתית כוללת, תוך מתן מענה הולם לצרכים הרבים והמגוונים

עד היום עדיין לא נבדקו במחקר אקדמי המשמעויות המרחביות והשלכות התכנוניות שיש לפריסה המרחבית של מתקני צה"ל ברחבי הארץ

הפריסה האזרחית לצורך היאחזות ברחבי הארץ התקיימה כמעט בכל איזור, ותכליתה הייתה למלא פרצות ולסגור חללים. במיוחד אזורי הספר, הפגיעים יותר, היו יעד לביצור ולהתיישבות - בין היתר באמצעות היאחזויות נח"ל, שעתידות היו להפוך לאחר כמה שנים ליישובים רגילים

הגיאוגרף בשירות התכנון הפיזי הצבאי בישראל

שעתידות היו להפוך לאחר כמה שנים ליישובים רגילים. לאחר מלחמת העצמאות השתמש הצבא בעיקר בתשתית המחנות והמתקנים הענפה שהותיר הצבא הבריטי בארץ. התשתית הזאת נבנתה על סמך מערכת צרכים שונה, שנקבעה בעיקר במלחמת העולם השנייה.

בשנים הראשונות למדינה התחוללו מעט מאוד מאבקים על השימושים בקרקע בין המערכת הצבאית למערכת האזרחית, שכן המרחב יכול היה לשאת את שתי המערכות בלא שהאחת הפריעה לאחרת, אך מצב זה השתנה במהירות עם הגידול באוכלוסייה. מאבק זה צפוי להחריף בעתיד נוכח הגידול הצפוי בדרישה למשאבי קרקע מצד המערכת האזרחית, בגלל המודעות ההולכת וגוברת לחשיבות הרבה הטמונה בשמירה על ערכי טבע ונוף ובשל האפשרות להעברת שטחים לפלסטינים במסגרת הסדר מדיני.

זאת, שטחי הספר והגבול היו מטבעם אזורים שבהם הנוכחות הצבאית הייתה מוגברת, ובשני העשורים הראשונים שלאחר קום המדינה מוקמו בהם באופן לא רציף (אלא ב"אזורי מפתח" מוגדרים) מחנות עבור הכוחות שעסקו בפעילות הביטחון השוטף, והוכנה לצורך הפעילות הזאת תשתית נוספת (מוצבים, תצפיות, גדרות, מיקוש, דרכי פטרולים). לעיתים נקבעו באזורים האלה גם שטחי אימונים כ"חגורה" נוספת להגברת הנוכחות הצבאית.

נוסף על כך היו ההתיישבויות החקלאיות והעירוניות החדשות רכיב מרכזי במערכת ההגנה המרחבית. הפריסה האזרחית לצורך היאחזות ברחבי הארץ התקיימה כמעט בכל איזור, ותכליתה הייתה למלא פרצות ולסגור חללים. במיוחד אזורי הספר, הפגיעים יותר, היו יעד לביצור ולהתיישבות - בין היתר באמצעות היאחזויות נח"ל,

זה בזה:

1. עבודת תכנון פנימית בתוך המערכת הצבאית מול צרכני השטח, גופי הביצוע והייעוץ השונים.
 2. המסלול הסטטוטורי.
 3. תיאום מול כל הגורמים האזרחיים, שיש להם איזושהי נגיעה או השקה לשימושי הקרקע הצבאיים.
- תפקידו של התכנון הפיזי הצבאי הוא ליצור מפה שתבטא את פריסת הצבא על-פי צרכיו. הדינמיקה הרבה של השינויים היא פועל יוצא של צרכים המשתנים באופן בלתי פוסק. כאשר נוצר הצורך בשינוי פריסה, מתבצעת בתחילה בדיקה עם גורמי הצבא, ואלה מעבירים את האפיון המבצעי, את עלויות הביצוע ואת האלמנטים הנדרשים הנוספים. בסיום התהליך הזה יש בידי גורמי התכנון הצבאיים היכולת לפתוח בבדיקה עם הגורמים האזרחיים באשר לאפשרויות הפריסה המוצעות.

בחירת חלופות למיקום ולאיתור ושקלולן ייעשו על-פי מספר פרמטרים, ובראשם המשמעויות המבצעיות. ערוץ הפעילות הסטטוטורי של רישוי מתקניה של מערכת הביטחון (צה"ל ושאר הגופים) וה"הגנה" עליהם נובעים מפרק ו' בחוק התכנון והבנייה, העוסק במעמדם של "מתקנים ביטחוניים". באופן כללי ערוץ זה פועל בשני כיוונים המשלימים זה את זה. אחד מהם הוא "הגנה סטטוטורית" על מתקני צה"ל ומערכת הביטחון. חוק התכנון והבנייה קובע שגם לשר הביטחון יהיה נציג בוועדות המחוזיות לתכנון ולבנייה. אנשיו של גוף התכנון הצבאי משמשים נציגיו בשש הוועדות המחוזיות. ההליך והנוהל ל"הגנה" זו נעשים על-פי החוק. הכיוון האחר הוא אישור היתרי הבנייה עבור הצבא ועבור שאר מרכיביה של מערכת הביטחון על-ידי הוועדה למתקנים ביטחוניים, שהיא על-פי החוק ועדת משנה של הוועדה המחוזית. אישור זה ניתן לבקשה, לאחר שהקרקע הוכרזה כמתקן ביטחוני בתוך צה"ל או משרד הביטחון. המשמעות של הכרזה זו היא שמערכת הביטחון היא הקובעת בלעדית את ייעודי הקרקע שלה, והוועדה למתקנים ביטחוניים מעגנת סטטוטורית את ההכרזה ומאפשרת את מימושה.

ערוץ פעילות נוסף של גוף התכנון הפיזי הצבאי הינו התיאום השוטף מול כלל המערכות האזרחיות שיש להן נגיעה לשימושי הקרקע הצבאיים. ערוץ הפעילות הזה הוא דו-כיווני: מחד גיסא הוא כולל שמירה על האינטרסים של מתקני צה"ל ושל שאר הגופים במערכת הביטחון בהיבטים הגיאוגרפיים-פיזיים, ומאידך גיסא הוא מאפשר לגופים האזרחיים להגיב ולהעלות בקשות.

הפניות האזרחיות עוסקות, בין היתר, בשינויי ייעוד – בקשות לפינוי מקרקעין צבאי כדי לעשות בו שימוש אזרחי, בקשות להתיר שימושים אזרחיים בתחומי מקרקעין צבאי

העומות הזה אינו סטטי, והוא התעצם מאוד במרחב בשני העשורים האחרונים הן בגלל הגידול בצורכי הצבא (הכנסת מערכות נשק לטווחים ארוכים, הגברת ממד התמרון והתנועה ועוד) והן בגלל ההתפתחות המרשימה של המגזר האזרחי על מרכיביו השונים.

בעשור האחרון חלו תמורות מרחביות מרחיקות לכת בעיצוב תכניתה של המדינה כתוצאה מגידול האוכלוסייה בשיעור של כ-30%. עיקרו של השינוי הזה הוא נגיסה משמעותית בשטחים הפתוחים והאצת תהליכי הפרבור, שהפכו את מרכז המדינה ואת צפונה לשטחים שהם מהצפופים ביותר בעולם המערבי.

הבדל חשוב בין המרחב האזרחי לזה הצבאי הוא בתחום התכנון הפיזי הסטטוטורי. מוסדות התכנון האזרחיים בנויים במערכת היררכית על-פי תוכניות ארציות, מחוזיות ומקומיות. סדר זה בא להבטיח "היגיון תכנוני" במפה הדינמית של הארץ, ולמעשה צריכים שימושי הקרקע להתאים לתפיסה כלשהי. כך

נמצא ייעודי קרקע שונים ערוכים במרחב בסדר מדרגי על-פי גודלם וכן על-פי משתנים נוספים. לעומת זאת, מאז ומעולם לא היו למערכת הביטחון – בין היתר משיקולים של ביטחון שדה – תוכניות מתאר, שמהן ניתן היה לגזור שימושי קרקע צבאיים.

לצבא יש אוטונומיה רבה בתכנון הפיזי של השטחים העומדים לרשותו, ולמערכת האזרחית אין יכולת להתערב בה. יותר מכך, משום שלצבא צרכים משתנים רבים בזמן ובמרחב, הוא מוסיף וגורע ללא הרף, אד הוק, "מתקנים ביטחוניים".

סיכום עד כאן מלמד כי בהיבט המרחבי של סוגיית הביטחון ישנה בעייתיות בשלושה היבטים:

1. רצונה של המדינה לקיים חיים נורמליים למרות האיום הרצוף על קיומה והצורך לבנות ולקיים צבא שיהיה נכון וערוץ למלחמה בכל עת.
2. ניגודי האינטרסים ביחס לשימושי הקרקע בין המערכות הצבאית והאזרחית, המצויות במשולב במרחב.
3. היעדרה של מערכת תוכניות סטטוטוריות לשימוש מערכת הביטחון, שתוכל לנצל את הקרקע ואת המרחב באופן מתואם עם המערכת האזרחית.

התכנון הפיזי הצבאי

המאפיין את הפריסה הצבאית הוא היקף השטחים, ריבוי המסגרות, הרב-גונית בסוגי השימושים וכן הדינמיות של השתנות הצרכים הפיזיים.

גוף התכנון הפיזי הצבאי, הנמצא באגף התכנון במטה הכללי, מרכז את עבודת המטה הקשורה לנושאי התכנון והבנייה הצבאיים בשלושה ערוצי פעילות עיקריים, השלובים

תפקידו של התכנון הפיזי הצבאי הוא ליצור מפה שתבטא את פריסת הצבא על-פי צרכיו

מכבים-רעות ומודיעין נבנו על שטחי אימונים של צה"ל ועל האיזור המפורז שבין ישראל לירדן (עד 1967)

בשנים שבין 1949 למלחמת ששת הימים היו לאורך הקו הירוק בין ישראל לממלכת ירדן בגדה המערבית מספר שטחי אימונים של הצבא, שנקבעו באזורים הבלתי מאוכלסים בצידו הישראלי של הקו. הייתה להם גם מטרה משנית: ליצור נוכחות צבאית למניעת כניסתה של האוכלוסייה הערבית שנטשה את יישוביה במלחמת העצמאות

הגיאוגרף בשירות התכנון הפיזי הצבאי בישראל

סטטוטוריות נוספות, גורמים כלכליים שונים (פירמות ובודדים) ועוד.

להמחשת המשמעויות המרחביות והקונפליקטים בין שימושי הקרקע אציג שתי דוגמאות.

1. שטחי אימונים באש באיזור "רצועת הכוכבים"

בשנים שבין 1949 למלחמת ששת הימים היו לאורך הקו הירוק בין ישראל לממלכת ירדן בגדה המערבית מספר שטחי אימונים של הצבא. שטחי האימונים האלה נקבעו באזורים הבלתי מאוכלסים בצידו הישראלי של הקו והייתה להם גם

ובקשות לקבלת היתרים לחרוג ממגבלות בנייה שהוטלו על-ידי הצבא. מדובר ברצון לתאם בנייה ופיתוח אזרחי, לבנות תשתיות (לאומיות או מקומיות), לתאם פעולות לשמירה על ערכי טבע, נוף וארכיאולוגיה, פניות בנושאי תיירות, טיולים ונופש, בקשות לשימושים חקלאיים (בעיקר בשטחי אימונים) ופניות שונות בנושאי יזמות כלכלית.

הגופים הפונים למערכת הצבאית הם רבים: גופי התכנון של משרדי הממשלה השונים (הפנים, בינוי ושיכון, תחבורה, תשתיות לאומיות, איכות הסביבה וחקלאות), מנהל מקרקעי ישראל, רשויות ממלכתיות או גופי סמך של משרדי ממשלה העוסקים בתחומי תשתית, רשויות מקומיות ורשויות

המחנות והמתקנים הבריטיים במרחב חיפה נשענו על נמל המים העמוקים של חיפה, על צומת מסילות ברזל מפותח, השתרעו על עשרות קמ"ר לאורך מפרץ חיפה, בסמוך לקריות של היום, משני עברי נחל הקישון, ליד הנמל, בעיר התחתית של חיפה, בהדר, על מורדות הכרמל ועוד

במרכז הארץ הגבירה את הקונפליקטים בין הצבא לגורמים האזרחיים על שימושי הקרקע.

הקונפליקט הזה בא לידי ביטוי במלוא עוצמתו בשטח האש המשתרע לאורך הקו הירוק מראשי-העין בצפון ועד גבעות מודיעין בדרום. הקמתם של אלעד ושל ראשי-העין עילית (פורמלית מדובר בהרחבה של יישוב ישן, אך למעשה מדובר ביישוב חדש לכל דבר) והנחת התשתיות עבורם - בין היתר קווי חשמל ארציים - גרמו לצמצום ניכר בשטחי האימונים של הצבא. נוסף על כך הוקמה העיר מודיעין על שטח אימונים אחר וגרמה בכך לביטולו המוחלט.

בפעילויות שבוצעו בגוף התכנון הצבאי - בשילוב עם גורמי התכנון

האזרחיים - היה צורך למצוא את האיזון ואת הפתרונות המתאימים. פתרונות אחדים היו ברמת המיקרו, והם איפשרו דו-קיום בין צורכי הצבא לבין צורכי הפיתוח האזרחיים באתרים השונים. פתרונות אחרים חייבו מענה מערכת בדמות מציאת שטחי אימונים חלופיים. המשמעות הייתה הגברת העומס על שטחי האימונים הנותרים.

ברמה הלאומית יש לראות את אחיזת הצבא בשטחי אימונים רבים - מעבר לפונקציונליות הצבאית גרידא - גם כ"בלם טריטוריאלי". עם זאת חלק מהשטחים האלה - ובעיקר באזורי הביקוש הארציים (לרוב הבעלות על הקרקע היא של המדינה) - המוחזקים על-ידי הצבא, ניתן גם לראות כ"פיקדון" זמני עד לפיתוחם לצרכים לאומיים עתידיים.

פיתוח ההתיישבות העירונית לאורך רצועת התפר במרכז הארץ הגביר את הקונפליקטים בין הצבא לגורמים האזרחיים על שימושי הקרקע

מטרה משנית: ליצור נוכחות צבאית למניעת כניסתה של האוכלוסייה הערבית שנטשה את יישוביה במלחמת העצמאות.

בדיעבד, כפי שהתברר כמה שנים מאוחר יותר, היו השטחים האלה בסיס ל"ריאות הירוקות" בשולי המטרופולין של גוש דן, שהיה אז בתהליכי היווצרותו. המרחק בין הגלעין לשולי המטרופולין (איזור הספר והגבול שבמזרחו), היה כתריסר קילומטרים. באיזור זה גם ניטעו יערות קק"ל לקביעת הבעלות על השטחים. אלה הבטיחו גם את השמירה על השטחים האלה וגם את הפיכתם ל"ריאות ירוקות". מכאן עולה שקביעת שטחי האימונים האלה הבטיחה את שימור השטח כאיזור פוטנציאלי עורפי

לפיתוח עתידי עבור המטרופולין. הכוונה בעיקר לשימושי קרקע, שעדיף למקמם בתוך "החגורות החיצוניות" ולא קרוב לגלעין, כגון בית-עלמין אזורי, מחצבות, תוואי מעבר לקווי חשמל, מסילות ברזל וכו'.

לאחר מלחמת ששת הימים התרחק הגבול מאיזור התפר הזה, אך יחד עם זאת נותר עדיין חבל ארץ עוין - בעיקר בשל קרבתו לשטחי יהודה ושומרון. בשל איום זה, אך גם כמענה להתרחבות המטרופולין, היה זה אך טבעי שתחל גלישה לאיזור הזה ויחלו בפיתוחו. בסוף שנות ה-70, ובעיקר בתחילת שנות ה-80, הוחל איפוא בתכנון יישובים ב"ציר הגבעות". אלה עתידיים היו להיקרא בהמשך "יישובי הכוכבים". פיתוח ההתיישבות העירונית לאורך רצועת התפר

2. פינני מחנות ומתקנים באיזור מפרץ חיפה

באיזור חיפה הקים הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה מחנות ומתקני צבא רבים. למעשה שימש האיזור, שהשתרע מעתלית בדרום ועד עכו בצפון, כעורף האסטרטגי של הבריטים, שלחמו בצפון-אפריקה נגד כוח פלישה נאצי. המחנות והמתקנים הבריטיים במרחב חיפה נשענו על נמל המים העמוקים של חיפה, על צומת מסילות ברזל מפותח, שקישר את ארץ-ישראל עם לבנון, עם סוריה, עם עבר הירדן ועם מצרים וכן על שדה תעופה, שהיה תחנה חשובה בקשר בין בריטניה להודו.

המחנות הבריטיים האלה – שכללו מתקנים לוגיסטיים (מחסני ציוד, תחמושת ורכב, סדנאות ובתי מלאכה), מפקדות, קסרקטינים ומתקנים אסטרטגיים (מתקני קשר ומכ"ם) – השתרעו על עשרות קמ"ר לאורך מפרץ חיפה, בסמוך לקריות של היום, משני עברי נחל הקישון, ליד הנמל, בעיר התחתית של חיפה, בהדר, על מורדות הכרמל ואף על רכסו וכן במבואות העיר לכיוון מזרח, בנשר ובתל-חנן ולכיוון דרום מבת-גלים עד עתלית.

לאחר מלחמת העצמאות לא היה לצה"ל צורך במחנות כה רבים. רק בחלק מהם הוא השתמש, ואילו אחרים הוא העביר לסוכנות היהודית לקליטה ראשונית של עולים. מקצת המחנות נמכרו או הועמדו לרשות צרכים אזרחיים אחרים. כד לחסוך בהוצאות "התנחל" צה"ל לאחר מלחמת

העצמאות בתשתית הצבאית שהותירו מאחוריהם הבריטים. אך מאחר שהאוריינטציה הצבאית הבריטית הייתה שונה מזו הישראלית, הרי שחלק מהיחידות של פיקוד הצפון התמקמו במחנות שלא תאמו את ייעודן הצבאי.

לקראת מלחמת יום הכיפורים (1973), וללא קשר אליה, היה פיקוד הצפון של צה"ל בתהליכים לקידום יחידות מזרחה – לאיזור רמת-הגולן. תהליכי פריסה אלה, מטבעם, אורכים שנים ארוכות עקב הצורך להגדיר את המיקום האופטימלי של היחידה ואת מרכיבי התכנון הפיזי ובשל העלות הגבוהה של המעבר.

בעקבות הלקחים שהופקו ממלחמת יום הכיפורים הואץ תהליך העברתן של היחידות מזרחה, ומסגרות צבאיות רבות עזבו את המחנות הבריטיים באיזור מפרץ חיפה. אחדים מהמחנות נותרו ריקים או בתפוסה נמוכה, ואילו למחנות אחרים נכנסו יחידות אחרות.

בשנות ה-80 – ובמיוחד לאור גל העלייה של שנות ה-90 – החל להיווצר לחץ על שטחי המחנות, שכן עתודות הפיתוח באיזור חיפה והמפרץ הן מוגבלות. יתר על כן, "זחילת" הפיתוח העירוני גם לאזורים שבהם שכנו מחנות מבודדים הביאה למצב בלתי נסבל שבו מצאו עצמם לפתע קסרקטינים ממוקמים בלב אזורי מגורים, שנהנו מביקושים גדולים. "על

הכוונת" היו בעיקר המחנות בתחומי הכרמל והמתקנים הלוגיסטיים הגדולים במפרץ.

צה"ל מצוי כיום בעיצומו של תהליך התפנות ממפרץ חיפה, ובכך הוא מאפשר פיתוח כלכלי לרווחת התושבים. במקביל פורס הצבא מחדש את יחידותיו מחוץ לחגורת הביקוש – פעולה יקרה, הממומנת בחלקה באמצעות ההון שמשלמים היזמים עבור שטחי המחנות המתפנים מהמפרץ.

סיכום

מערכת התכנון הפיזי הצבאי מגלמת בתוכה את מכלול יחסי הגומלין בין נושאי הביטחון והצבא לבין הנושאים הגיאוגרפיים. מערכת התכנון הפיזי הצבאי מצויה ב"סביבה כפולה" – בין זו הצבאית, שייעודה להתכונן כל הזמן למלחמה, ובין זו האזרחית, שמנהלת חיי שלום. מטבע הדברים, לגיאוגרף הפועל בשירותה ישנה היכולת להבחין ולהתמודד בהצלחה עם כל האתגרים שהיא מציבה.

הערות

1. לפי נתוני הרשות לתכנון במשרד החקלאות, השטח הכולל של המדינה הוא כ-22 מיליון דונם, מתוכם יותר מ-10.5 מיליון דונם (קצת יותר מ-48%) הם שטחי אימונים ומחנות. השאר, 9.3 מיליון דונם (42%) הם שטחים פתוחים (יערות, שמורות טבע, גנים לאומיים ושטחי חקלאות). היתרה, 2 מיליון דונם, הם שטח בנוי. נתונים אלה מופיעים בנספח א' של דו"ח הוועדה של משרד החקלאות לפיתוח הכפר. נתונים אלה תואמים את הנתונים שבידי צה"ל: מכלל שטחי המדינה מהווים המחנות 3%, שטחי האימונים (המוקצים לצה"ל) 33% והשטחים מוגבלי הבנייה – 9%. סך כל השטחים שבאחזקת צה"ל, בשימוש או השימוש בהם מוגבל על-ידי צה"ל מגיע איפוא, לפי נתוני הצבא, ל-45% משטח המדינה.

2. בהקשר זה יש להבחין בין שני סוגים של תוכניות מתאר ארציות או מחוזיות: אלה שכוללות הוראות מפורטות באופן שניתן להוציא מהן היתרי בנייה; ואלה שהן בבחינת "הצהרת כוונות תכנוניות" והנחיה להכנת תוכניות מתאר מקומיות או מפורטות. יוצא איפוא שלחלק מהשטח שבשימוש צה"ל ישנו "ייעוד צל" אזרחי, אשר מתוכנן למימוש עם פינני השטח. עיקר האיום מהתוכניות האזרחיות הוא לא מתוכנן אלה מעצם האפשרות שיהפכו לתוכניות מפורטות ויביאו ללחץ על המערכת הצבאית לפנות את השטחים המתוכננים.

תפקידו של התכנון הפיזי
הצבאי הוא ליצור מפה
שתבטא את פריסת הצבא
על-פי צרכיו

